

Autoreferat

1. Imię i nazwisko: Stanisław Lachowski

2. Posiadane dyplomy i stopnie

Tytuł magistra – uzyskany w 1983 roku w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim na Wydziale Nauk Społecznych, w zakresie nauk socjologicznych, na podstawie pracy pt. „Problemy ojców samotnie wychowujących dzieci”.

Stopień naukowy doktora nauk humanistycznych w zakresie socjologii – uzyskany w roku 1995 w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, na podstawie rozprawy pt. „Funkcja socjalizacyjna rodzin niepełnych samotnych matek i samotnych ojców”.

3. Zatrudnienie w jednostkach naukowych

Od 1989 do nadal - Instytut Medycyny Wsi, Lublin, adiunkt

od 2004 do nadal - Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Instytut Socjologii, adiunkt

od 1995 do 2004 - Katolicki Uniwersytet Lubelski, Filia w Stalowej Woli.

4. Wskazania osiągnięć określonych w art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytułach naukowych i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. nr 65 poz. 595 ze zm.)

a. Cykl 12 publikacji zatytułowanych: *Praca dzieci w rodzinnych gospodarstwach rolnych i gospodarstwach domowych na terenie województwa lubelskiego* wskazuję jako osiągnięcie naukowe, o którym mowa w art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytułach naukowych i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. nr 65 poz. 595 ze zm.):

1. Lachowski Stanisław, 2013, Praca dzieci w rodzinach wiejskich Lubelszczyzny. Uwarunkowania i zagrożenia. Instytut Medycyny Wsi. Lublin, s. 384;
2. Lachowski Stanisław, Zagórski Jerzy, 2011, Child labour for the benefit of the family in rural Poland. Annals of Agricultural and Environmental Medicine, Vol 18, No 2, ss. 386-392. (IF: 2,311; MNiSW: 27);
3. Lachowski Stanisław, 2009, Obciążenie pracami domowymi dzieci wiejskich. Roczniki Socjologii Rodziny, Tom XIX, ss. 91-108. (MNiSW: 9);
4. Lachowski Stanisław, 2010, Praca dzieci jako element tożsamości rodziny rolniczej. W: Odmiany tożsamości. Red. R. Szwed, L. Dyczewski, J. Szulich-Kałuża. KUL, Lublin, ss. 215-257;

5. Lachowski Stanisław, 2009, Engagement of children in agricultural work activities - scale and consequences of the phenomenon. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, No 16, ss. 131-137. (*IF: 1,538; MNiSW: 20*);
6. Lachowski Stanisław, Lachowska Bogusława, 2007, Mental wellbeing of children engaged in agricultural work activities and quality of family environment. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, No 1(14), ss. 115-121. (*IF: 1,074; MNiSW: 20*);
7. Lachowski Stanisław, Florek-Łuszczki Magdalena, 2013, Wpływ pracy w dzieciństwie na zdrowie w opinii osób pochodzących z rodzin rolniczych. *Medycyna Pracy*, nr 3, ss. 373-385, (*IF: 0318; MNiSW: 15*);
8. Lachowski Stanisław, 2013. Health consequences of work in childhood in opinions of respondents from agricultural families. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, No 2, ss. 486-492. (*MNiSW: 30*);
9. Lachowski Stanisław, 2008, Poczucie zagrożenia u dzieci związane z wykonywaniem prac w rodzinnym gospodarstwie rolnym – ocena i uwarunkowania. *Humanizacja Pracy*, nr 3-4 (243-244), s. 31 – 45. (*MNiSW: 4*);
10. Lachowski Stanisław, 2008, Praca dzieci wiejskich zagrożeniem dla ich zdrowia i rozwoju. W: *Dziecko a zagrożenia współczesnego świata*. Red. S. Guz. UMCS, Lublin, ss. 89-99;
11. Lachowski Stanisław, 2012, Postawy dzieci rolników wobec pracy w gospodarstwie. W: *Czynnik ludzki a bezpieczeństwo i higiena pracy w rolnictwie*. Red. S. Lachowski, L. Solecki. IMW, Lublin ss. 131-144;
12. Lachowski Stanisław, Lachowska Bogusława, 2014, Emotions experienced in association with agricultural work performed in childhood – in opinions of adults. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine* No 3, s.644-650. (*MNiSW: 30*);

b. Omówienie celu naukowego ww. pracy i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania

Celem cyklu publikacji pt. „Praca dzieci w rodzinnych gospodarstwach rolnych i gospodarstwach domowych na terenie województwa lubelskiego” jest wieloaspektowa charakterystyka zjawiska udziału dzieci wiejskich w pracach na rzecz rodziny. Podstawą opracowania ww. publikacji były wyniki badań zrealizowanych w ramach sześciu projektów w okresie od 1997 do 2012 roku: trzy granty KBN i Ministerstwa Nauki – (załącznik nr 3, Cz. II G: 1,2,3), projekt w ramach Strategicznego Programu Rządowego SPR-1 (załącznik nr 3, Cz. II G: 7) oraz dwa projekty w ramach działalności statutowej Instytutu Medycyny Wsi (załącznik nr 3, Cz. II G: 14,18).

Podstawową przesłanką do podjęcia badań w tym zakresie był, dający się zauważyć na początku lat 90., brak zainteresowania zjawiskiem pracy dzieci, jak również, pozostający jego konsekwencją, brak w polskiej literaturze naukowej pogłębionej analizy uwarunkowań i konsekwencji angażowania dzieci do pracy w rodzinnym gospodarstwie. Jednocześnie, okres ten charakteryzował się dynamicznymi przeobrażeniami w wielu sferach życia, określanymi ogólnym pojęciem transformacji systemowej. Zmiany te dotyczyły również środowiska wiejskiego i rodzin tam zamieszkałych. Nastąpiło wyraźne zmniejszenie liczby rodzin związanych z produkcją rolną, a w sektorze rolnictwa wystąpił proces jego modernizacji oraz profesjonalizacji zawodu rolnika (Fedyszak-Radziejowska¹, Bukraba-Rylska²). Jednym z przejawów procesu modernizacji był dynamiczny wzrost wyposażenia gospodarstw rolnych w maszyny rolnicze, co wpłynęło na usprawnienie prac rolnych i skrócenie czasu ich trwania³. Pod wpływem tych procesów zapotrzebowanie na siłę roboczą w gospodarstwach rolnych uległo znaczącej redukcji, a w wielu rodzinach wystąpiła nadwyżka siły roboczej nazywana bezrobociem ukrytym. Szacuje się, że w połowie lat 90. około 20% pracujących wyłącznie lub głównie w gospodarstwach rolnych to osoby zbędne w tych gospodarstwach⁴.

Zaobserwowano również zmiany w świadomości ludności wiejskiej, w tym zmiany postaw wobec dziecka i jego ról rodzinnych. Dziecko w coraz większym zakresie zaczęło postrzegać jako wartość samą w sobie, a w mniejszym zakresie jako siłę roboczą w gospodarstwie⁵. Jednocześnie angażowanie dzieci do pracy coraz częściej traktowano jako proces społecznego rozwoju dziecka, praca dziecka traciła swoje znaczenie gospodarcze.

Niektóre przejawy przemian, takie jak modernizacja rolnictwa, likwidacja PGR-ów, jawne i ukryte bezrobocie czy przemiany w funkcjonowaniu rodzin wiejskich, dawały podstawy, by sądzić, że w rodzinach wiejskich zmniejsza się zapotrzebowanie na pracę dzieci. Niestety, przypuszczenia te nie uzyskały potwierdzenia w statystykach Kasy

---

¹ Fedyszak-Radziejowska B. Społeczność wiejska w pięć lat po akcesji do UE – sukces spóźnionej transformacji. W: *Polska wieś 2010. Raport o stanie wsi*. Red. J. Wilkin, I. Nurzyńska. Scholar, Warszawa 2010 s. 67-93.

² Bukraba-Rylska I. *Socjologia wsi polskiej*. PWN. Warszawa 2008, s. 366.

³ Pawlak J. Wyposażenie rolnictwa polskiego w środki mechanizacji na tle wybranych krajów europejskich. *Inżynieria Rolnicza*. 2007, Nr 3 (91), s. 155.

⁴ Frenkel I. *Ludność zatrudniona i bezrobocie na wsi*. IRWiR PAN. Warszawa 2003, s. 138

⁵ Dyczewski L. *Rodzina polska i kierunki jej przemian*. OdiSS Warszawa 1981 s. 121.

Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS), prowadzonych od 1993 roku, dotyczących wypadkowości w rolnictwie. Dane te ukazały, że zjawisko angażowania dzieci do prac rolnych ciągle występuje, a w wielu rodzinach przybiera niepokojąco duży zakres. Pod koniec lat 90. do KRUS zgłaszano w ciągu roku około 1400 wypadków z udziałem dzieci w wieku do 15 lat pomagających rodzicom przy pracach rolnych, w tym kilkoro dzieci w ich wyniku straciło życie⁶.

W kontekście tych faktów uznałem za ważne podjęcie badań, których celem było dokładne rozpoznanie zjawiska pracy dzieci na rzecz rodzin wiejskich i wskazanie kierunków jego przemian, dokonanie wnikliwej analizy czynników mających związek ze stopniem obciążania dzieci pracą oraz oceny konsekwencji angażowania dzieci do pracy.

Na podstawie przeprowadzonych przeze mnie badań przygotowałem wiele prac naukowych oraz opracowań o charakterze dydaktyczno-popularyzatorskim. Spośród prac naukowych przedstawiam cykl 12 publikacji, zatytułowany: „Praca dzieci w rodzinnych gospodarstwach rolnych i gospodarstwach domowych na terenie województwa lubelskiego,” jako osiągnięcie naukowe, o którym mowa w art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytułach naukowych i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. nr 65 poz. 595 ze zm.). W skład cyklu publikacji wchodzi: monografia pt. *Praca dzieci w rodzinach wiejskich Lubelszczyzny*, 8 artykułów z czasopism recenzowanych, w tym pięć w języku obcym (łącznie IF=5,241) oraz trzy rozdziały z monografii zbiorowych. Podstawowym kryterium wyboru publikacji była ich problematyka, obejmująca wieloaspektową analizę zjawiska pracy dzieci oraz umożliwiającą przedstawienie kierunków przemian tego zjawiska na przestrzeni kilkunastu lat. Monografia mojego autorstwa pt. *Praca dzieci w rodzinach wiejskich Lubelszczyzny* uwzględnia różne aspekty pracy dzieci w wybranym, stosunkowo krótkim okresie czasu. Uwzględnienie cyklu pozostałych publikacji umożliwiło mi przeprowadzenie analiz pozwalających na dokonanie oceny kierunku zmian tego zjawiska, jego oceny z punktu widzenia różnych grup respondentów (dzieci, ich rodzice, osoby dorosłe pochodzące z rodzin rolniczych) oraz na określenie odległych konsekwencji wykonywania prac w dzieciństwie.

W prezentowanych publikacjach zjawisko pracy dzieci przedstawiam na podstawie badań prowadzonych na terenie województwa lubelskiego w różnych grupach respondentów (dzieci angażowane do prac na rzecz rodziny, ich rodzice oraz osoby dorosłe, które w dzieciństwie pomagały rodzicom w pracach rolnych i domowych). Materiał badawczy zgromadzono przy wykorzystaniu kilku narzędzi: kwestionariusze ankiet, dzienniczki zajęć, arkusze badań lekarskich, kwestionariusze opinii nauczyciela o dziecku i rodzinie. W badaniach przeprowadzonych na potrzeby monografii *Praca dzieci w rodzinach wiejskich Lubelszczyzny* wykorzystano równocześnie cztery narzędzia: kwestionariusz ankiety przeznaczony dla dzieci, arkusz badań lekarskich, kwestionariusze opinii nauczyciela o dziecku i rodzinie oraz dzienniczek zajęć prowadzony przez dziecko w okresie 56 dni w różnych porach roku (po 14 dni w każdej porze). Zastosowanie takiej procedury badawczej pozwoliło na analizowanie tego samego zjawiska w świetle danych pochodzących z różnych

---

⁶ Wypadki przy pracy i choroby zawodowe rolników oraz działania prewencyjne KRUS w 2003 roku (2004).
Warszawa: KRUS

źródeł. Dwa projekty (grant KBN – z lat 1997-1998 i grant MNiSW – z lat 2008-2010) zostały zrealizowane w odstępie jedenastoletnim, przy wykorzystaniu identycznych narzędzi, na tym samym terenie, w takiej samej grupie wiekowej dzieci wiejskich. Porównanie wyników obu badań pozwoliło ocenić kierunki zmian zjawiska pracy dzieci wiejskich (poz. 1,2,4). W ramach projektów, będących podstawą opracowania prezentowanych publikacji, przebadano w sumie 3484 dzieci z rodzin wiejskich w wieku 11-14 lat oraz 1587 osób dorosłych (rodzice badanych dzieci angażowanych do pracy, osoby pochodzące z rodzin rolniczych).

Dane uzyskane w przeprowadzonych przeze mnie badaniach poddałem analizie statystycznej stosując zaawansowane techniki analizy danych ilościowych, w tym testy istotności różnic średnich dla prób zależnych i niezależnych, test istotności różnic współczynników korelacji, krokową analizę regresji wielokrotnej, analizę regresji logistycznej, jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA, wieloczynnikową analizę wariancji MANOVA, skalowanie optymalne metodą analizy głównych składowych dla danych jakościowych, elementy modelowania strukturalnego w postaci analizy ścieżek.

Zjawisko pracy dzieci z rodzin wiejskich w sposób wieloaspektowy i pogłębiony przedstawia monografia pt. „Praca dzieci w rodzinach wiejskich Lubelszczyzny. Uwarunkowania i zagrożenia” (384 strony) (Poz. 1). Całość pracy składa się z czterech zasadniczych części: część literaturowa (rozdz. 1-3), metodologiczna (rozdz. 4), analiza i interpretacja wyników badań (rozdz. 5-10), podsumowująca (rozdz. 11).

W części literaturowej przedstawiłem charakterystykę rodziny wiejskiej w ujęciu historycznym - od rodziny wsi tradycyjnej przełomu XIX i XX wieku po rodzinę współczesną przełomu XX i XXI wieku. Zwracam równocześnie uwagę na najważniejsze wydarzenia ostatnich 100 lat (przemiany polityczne, gospodarcze i kulturowe, modernizacja rolnictwa, migracje, akcesja do UE), które miały znaczący wpływ na przemiany rodziny wiejskiej. W części literaturowej wyjaśniam również, czym jest dzieciństwo i kim jest dziecko, odwołując się do różnych dyscyplin wiedzy (historii, psychologii, pedagogiki, socjologii, prawa). Rozważania na ten temat pozwoliły zrozumieć istotne cechy kategorii osób, które są przedmiotem rozważań niniejszej rozprawy. W rozdziale trzecim przedstawiam zjawisko pracy dzieci wiejskich w świetle literatury przedmiotu. Wyjaśniam znaczenie podstawowych terminów związanych z pracą dzieci, opisuję pozytywne i negatywne konsekwencje pracy, charakteryzuję skalę zjawiska pracy dzieci w Polsce oraz na świecie i jego uwarunkowania. Ponadto pracę dziecka w rodzinie ujmuję w teorii ról społecznych, traktując ją jako jedną z ról rodzinnych.

W części metodologicznej pracy informuję o przyjętych założeniach badawczych i sposobie przeprowadzenia badań własnych oraz technikach analizy statystycznej uzyskanych danych. Badania przeprowadzono na próbie 1006 dzieci w wieku 11-14 lat z rodzin wiejskich. W badaniach wykorzystano różne narzędzia badawcze: kwestionariusz ankiety przeznaczony dla dzieci, dzienniczek zajęć prowadzony przez dzieci, arkusz badań lekarskich, kwestionariusz opinii nauczyciela o dziecku i jego rodzinie. Bogaty materiał empiryczny pozwolił na przeprowadzenie pogłębionych, wieloczynnikowych analiz.

W części analitycznej pracy przedstawiłem charakterystykę zjawiska angażowania dzieci do prac w gospodarstwie domowym i rolnym na podstawie badań przeprowadzonych w środowisku wsi lubelskich. Przedmiotem analizy była skala zjawiska pracy dzieci (czas pracy, rodzaj wykonywanych prac, ocena obciążenia pracami), uwarunkowania angażowania dzieci do pracy oraz jej negatywne konsekwencje.

Ostatni rozdział stanowi podsumowanie uzyskanych wyników w kontekście potrzeby zapobiegania negatywnym konsekwencjom pracy dzieci. Wyniki analiz potwierdzają, że znacząca część dzieci doświadcza negatywnych konsekwencji pracy, zwłaszcza w gospodarstwie rolnym, a większość jest narażona na szkodliwe oddziaływanie środowiska pracy. Doceniając pozytywne znaczenie aktywności dziecka w prowadzeniu rodzinnego gospodarstwa, wskazuję na trzy kierunki działań, które zminimalizują zagrożenia z tym związane: 1) egzekwowanie i upowszechnianie istniejących przepisów prawa, które chronią dziecko przed nadmiernym lub nieumiejętnym angażowaniem do pracy, 2) wdrażanie programów edukacyjnych dotyczących bezpieczeństwa dzieci pochodzących z rodzin wiejskich, a zwłaszcza z rodzin rolniczych, 3) rozbudowa infrastruktury w zakresie edukacji i rekreacji, dzięki której możliwe będzie kształtowanie prozdrowotnych postaw dzieci oraz zapewnienie im właściwej opieki podczas pracy rodziców.

Pozostałe publikacje (**poz. 2 do 12**) przedstawiają zjawisko pracy dzieci na podstawie badań przeprowadzonych w innych okresach czasu, z punktu widzenia różnych grup respondentów (dzieci, ich rodzice, osoby dorosłe) oraz uwzględniają inne aspekty tego zjawiska (np. odległe konsekwencje pracy).

Prezentowany cykl publikacji obejmuje cztery obszary moich zainteresowań problematyką udziału dzieci wiejskich w pracach na rzecz rodziny: zjawisko pracy dzieci w rodzinach wiejskich, uwarunkowania angażowania dzieci do pracy, konsekwencje wykonywania prac w rodzinnym gospodarstwie, zagrożenia ze strony prac rolnych w ocenie dzieci i dorosłych.

Zjawisko pracy dzieci w rodzinach wiejskich

W prezentowanych publikacjach podejmuję próbę oceny skali zjawiska pracy dzieci w wieku 11-14 lat na rzecz rodzinnego gospodarstwa domowego i rolnego (**poz. 1, 2, 3**). Podstawowymi kryteriami oceny tego zjawiska są: czas, w którym dzieci z rodzin wiejskich są angażowane do prac domowych i rolnych, rodzaj wykonywanych prac oraz sposób ich wykonywania. Uzyskane dane dowodzą, że wszystkie badane dzieci z rodzin wiejskich brały udział w pracach domowych, a większość była również angażowana do prac w gospodarstwie rolnym (**poz. 1, 2, 3**). Prace rolne wykonywała również część dzieci, których rodzice nie posiadali gospodarstwa. Pomagały one w pracach rolnych członkom najbliższej rodziny (dziadkowie, kuzyni) lub sąsiadom. W prezentowanych publikacjach zwraca się szczególną uwagę na angażowanie dzieci do prac uznanych za niebezpieczne lub szkodzące zdrowiu (**poz. 1, 2**). Większość dzieci z rodzin rolniczych miała kontakty z tego typu pracami, a znacząca ich część prace te wykonywała samodzielnie bez nadzoru osób dorosłych. Prace w gospodarstwie domowym nie stwarzały tak licznych zagrożeń jak prace w gospodarstwie rolnym, jednakże dla większości dzieci wiejskich stanowiły ich stałe obowiązki na rzecz

rodziny (poz. 3). Z badań przeprowadzonych pod koniec lat 90. wynika, że dzieci z rodzin rolniczych poświęcały w ciągu dnia średnio około 1,5 godziny na prace w gospodarstwie rolnym i około 1 godziny na prace w gospodarstwie domowym (poz. 1).

Za cenny rezultat przeprowadzonych analiz uważam ocenę stopnia obciążenia dzieci pracami w rodzinnym gospodarstwie domowym i rolnym (poz. 1 rozdz. 8). Dokonując tej oceny uwzględniłem trzy wymiary wpływające na obciążenie: stopień ciężkości wykonywanych prac, narażenie na oddziaływanie czynników szkodliwych oraz samodzielność wykonywania prac. Dwa pierwsze wymiary uwzględniały opinie dzieci angażowanych do konkretnych prac oraz ocenę ciężkości i zagrożeń tych prac dokonaną przez ekspertów. Ogólna ocena obciążenia fizycznego pracami na rzecz rodziny wykazała, że dzieci wiejskie w większym zakresie są obciążone pracami rolnymi niż domowymi. Prace rolne stwarzają również większe zagrożenia wypadkowe i zdrowotne niż prace domowe (poz. 1 rozdz. 8). Najbardziej niebezpiecznymi pracami w ocenie dzieci i ekspertów okazały się takie prace, jak: prace polowe z udziałem maszyn rolniczych (uprawa gleby, sianie, sadzenie), prace w oborze (ścielenie i wyrzucanie obornika, dojenie krów) oraz prace remontowo-budowlane. Eksperti uznali, że niektóre prace rolne wykonywane przez badane dzieci w małym lub bardzo małym stopniu zagrażają zdrowiu lub życiu dzieci. Są to prace w ogrodzie, obrządek małych zwierząt oraz porządki w obejściu.

Badania, które przeprowadziłem jedenaście lat później (lata 2008-2009), na tym samym terenie i z wykorzystaniem identycznych narzędzi, potwierdziły tendencję do skracania czasu w jakim dzieci wiejskie są angażowane do prac w rodzinnym gospodarstwie rolnym oraz utrzymania na tym samym poziomie czasu angażowania dzieci do prac w gospodarstwie domowym (poz. 2, 4). Średni czas w jakim dzieci są angażowane do prac rolnych (na podstawie dzienniczka, obliczony dla całego roku) był dwukrotnie krótszy i wyniósł przeciętnie na jedno dziecko około 0,7 godziny w ciągu dnia (poz. 2). Należy jednak przyznać, że sytuacja poszczególnych dzieci była dość zróżnicowana, zwłaszcza w okresie letnim. Niektóre dzieci w ogóle nie były angażowane do prac rolnych (15,6%), ale 1/5 badanych dzieci na prace rolne poświęcała średnio więcej niż 2 godziny w ciągu dnia, natomiast 8,4 % dzieci rolników pracowało średnio dłużej niż 3 godziny (poz. 2).

Mimo ogólnej tendencji do skracania czasu, w którym dzieci wiejskie angażowane są do prac na rzecz rodziny, przeprowadzone w ostatnich latach badania (poz. 2) potwierdzają, że powierzanie dzieciom prac w gospodarstwie domowym i rolnym jest ciągle powszechną praktyką w rodzinach wiejskich Lubelszczyzny. Niepokojącym zjawiskiem w ostatnich latach jest wzrost liczby dzieci, które miały kontakt z pracami zagrażającymi ich zdrowiu, a nawet życiu (poz. 1, 2, 4). Większość dzieci (badania 2008-2009) w wieku 11-14 lat, pochodzących z rodzin związanych z rolnictwem, wykonywała już w swoim życiu prace, które uchodzą za niebezpieczne lub szkodliwe dla ich zdrowia, takie jak noszenie ciężkich przedmiotów, obsługa maszyn rolniczych, stosowanie nawozów mineralnych czy chemicznych środków ochrony roślin. Znacząca część dzieci (około ¼) prace te wykonywała zupełnie samodzielnie bez nadzoru osób dorosłych, co stwarzało dodatkowe zagrożenie wypadkowe lub niebezpieczeństwo przeciążenia obowiązkami (poz. 2).

Czynniki warunkujące angażowanie dzieci do pracy

Duża część przedstawionych publikacji podejmuje próbę określenia czynników warunkujących angażowanie dzieci do prac w gospodarstwie domowym i/lub rolnym. Analizy dotyczą związku pomiędzy zakresem angażowania dzieci do prac a wybranymi grupami czynników (zmiennych niezależnych) oraz zmierzają do opracowania modelu uwarunkowań uwzględniającego większość czynników, które mogą mieć związek z obciążeniem dzieci pracą (poz. 1, 2, 7, 12).

Analiza danych wykazała, że czas angażowania dzieci do prac na rzecz rodziny pozostaje w istotnym związku nie tylko z porą roku czy dniem tygodnia, ale również z cechami dziecka, jego rodziny oraz gospodarstwa. Z wieloczynnikowej analizy regresji krokowej wynika, że czas poświęcany na wykonywanie prac zarówno domowych, jak i rolnych jest istotnie związany z płcią dzieci: chłopcy w większym zakresie niż dziewczęta są angażowani do prac rolnych, natomiast do prac domowych w większym stopniu są angażowane dziewczęta (poz. 2). Podział obowiązków pomiędzy dziewczętami i chłopcami w rodzinach wiejskich powielił w pewnym zakresie model tradycyjnej rodziny chłopskiej, w której mężczyźni zajmowali się przede wszystkim pracą w gospodarstwie rolnym, a kobiety pracą w gospodarstwie domowym⁷.

Wśród czynników mających związek z czasem wykonywania prac rolnych istotne znaczenie ma również wyposażenie gospodarstwa w maszyny rolnicze. Lepszemu wyposażeniu gospodarstwa w maszyny towarzyszy większy udział dzieci w pracach rolnych. Stwierdzona zależność jest związana z inną cechą, a mianowicie wielkością gospodarstwa rolnego. Rolnicy prowadzący produkcję na większą skalę, posiadają bogaty park maszynowy i mają większe zapotrzebowanie na siłę roboczą, a w efekcie częściej korzystają z pomocy dzieci (poz. 2). Wielkość rodzinnego gospodarstwa posiada więc decydujące znaczenie dla czasu w jakim dzieci są angażowane do prac w gospodarstwie rolnym.

Istotne znaczenie w powierzaniu dzieciom prac rolnych posiada także charakter środowiska rodzinnego, wyrażony w trzech jego cechach: jakości komunikacji z matką i z ojcem, poziom spójności i adaptacyjności rodziny (poz. 6). Największego obciążenia doświadczają dzieci w rodzinach, w których relacje określone są jako splątane, czyli pomiędzy członkami rodziny występują nadmiernie silne więzi emocjonalne. W mniejszym zakresie obciążenie pracami jest odczuwane wśród dzieci z rodzin, w których emocjonalne więzi są słabe. Dzieci z rodzin o optymalnej jakości relacji rodzinnych zdecydowanie najczęściej uważają, że są angażowane do pracy w stopniu umiarkowanym.

W poszukiwaniu czynników warunkujących udział dzieci w pracach na rzecz rodziny poddano ocenie ich motywację do wykonywania tych prac. Większość dzieci (badania z 2008 roku) stwierdziła, że motywem wykonywania przez nie prac w gospodarstwie rolnym była chęć niesienia pomocy rodzicom, prośba rodziców o taką pomoc oraz przekonanie, że pomoc w prowadzeniu gospodarstwa jest obowiązkiem dziecka (poz. 11). Niewielki odsetek

---

⁷ Kutiak K. (2000). *Rodzinne wartości wychowawcze podkarpackiej wsi (na przykładzie badań rodzin z Bukowska)*. Olsztyn 2000, s. 20.

badanych dzieci podawał, że pomaga w pracach rolnych, ponieważ rodzice wymagali tej pomocy (11,1%) albo do niej zmuszali (2,3%). Stwierdzono, że motywacja do udzielania pomocy rodzicom przy pracach rolnych zmieniła się w porównaniu z badaniami sprzed 11 lat. W badaniach z roku 2008 w porównaniu z badaniami z roku 1997, istotnie wzrósł odsetek dzieci, które swój udział w pracach rolnych motywowały chęcią pomagania rodzicom, prośbą rodziców oraz chęcią uzyskania wynagrodzenia za pracę. Jednocześnie ponad dwukrotnie zmniejszył się odsetek dzieci, które pomagały w pracach rolnych z powodu zamiłowania do tych prac (pomagają bo lubią wykonywać prace rolne) (poz. 11). Uzyskane wyniki pozwalają sądzić, że wykonywanie prac przez dzieci jest w coraz większym zakresie wynikiem dobrych relacji z rodzicami oraz motywacji ekonomicznej, a w coraz mniejszym - wynikiem zainteresowania zawodem rolnika. Może to niepokoić rolników, którzy chcieliby w przyszłości przekazać gospodarstwo swoim dzieciom.

Analizę związku pomiędzy poziomem obciążenia dzieci pracami a wybranymi grupami czynników to obciążenie kształtujących uzupełniłem o wieloczynnikową analizę uwarunkowań zjawiska angażowania dzieci do prac na rzecz rodziny (poz. 1). Do ustalenia modeli uwarunkowań wykorzystałem wieloczynnikową analizę ścieżek. W analizie ścieżek uwzględniłem cztery grupy zmiennych niezależnych (predyktorów): cechy demograficzne dziecka, zapotrzebowanie rodziny na pracę dziecka, cechy dziecka predysponujące do pracy, inne zajęcia w budżecie czasu dziecka. Przeprowadzone analizy dowiodły, że obciążenie dzieci pracami rolnymi jest istotnie związane z ich cechami demograficznymi (płeć i wiek), rozwojem fizycznym, niektórymi wskaźnikami zapotrzebowania rodziny na pracę dziecka oraz predyspozycjami psychofizycznymi do wykonywania prac rolnych (poz. 1). Pracami rolnymi są bardziej obciążeni chłopcy, dzieci w starszym wieku oraz dzieci bardziej sprawne fizycznie. Ponadto więcej obowiązków w gospodarstwie mają dzieci pochodzące z rodzin typowo rolniczych (oboje rodzice zajmują się tylko rolnictwem), posiadających duże gospodarstwo dobrze wyposażone w maszyny rolnicze o wielokierunkowej produkcji. Istotną rolę w modelu uwarunkowań obciążenia dzieci pracami rolnymi odgrywa także motywacja dziecka do wykonywania prac w gospodarstwie. Bardziej obciążone pracami są dzieci, których zaangażowanie w prace rolne wynika z zamiłowania do wykonywania tych prac lub gdy pomagają rodzicom z poczucia obowiązku i chęci pomocy. Większemu obciążeniu pracą sprzyja także motywacja ekonomiczna dziecka (chęć uzyskania gratyfikacji finansowej).

Konsekwencje wykonywania prac w rodzinnym gospodarstwie

Przedmiotem zainteresowania prezentowanych publikacji była również ocena konsekwencji, które w życiu dzieci powoduje angażowanie ich do prac w rodzinnym gospodarstwie. Zwrócono szczególną uwagę na negatywne skutki pracy, co umożliwiło wskazanie na obszary zagrożeń związanych z funkcjonowaniem dziecka w rodzinie wiejskiej. Konsekwencje udziału dzieci w pracach gospodarstwa domowego lub rolnego mogą być bezpośrednie i odległe w czasie, pojawiające się po wielu latach. Pojęcie „bezpośrednie konsekwencje pracy” odnosi się do tych negatywnych skutków, których dziecko doświadcza w trakcie wykonywania prac lub bezpośrednio po ich zakończeniu. Powszechnie przyjmuje się, że nadmierne obciążenie dzieci pracami powoduje zaburzenia w ich rozwoju

psychofizycznym, negatywnie wpływa na stan zdrowia oraz proces edukacji. Przedstawione w publikacjach wyniki badań częściowo potwierdziły te przypuszczenia.

Analiza zależności między obciążeniem pracą w gospodarstwie rolnym a wybranymi wskaźnikami rozwoju dziecka ukazała, że zależności te są istotne jedynie na poziomie tendencji statystycznej (poz. 1, 5). Jednocześnie stwierdzono, iż w grupach wyodrębnionych ze względu na płeć zależności te mają przeciwny kierunek. W grupie chłopców stwierdzono, że dzieci bardziej obciążone pracami posiadają wyższe wskaźniki rozwoju fizycznego (wzrost, masa ciała, szerokość barków, obwód ramion, długość kończyn, długość tułowia). Stwierdzony związek może wskazywać, że w przypadku chłopców posiadanie wyższych parametrów rozwoju fizycznego może sprzyjać powierzaniu im większej liczby obowiązków. Natomiast w grupie dziewcząt zależność między tymi zmiennymi ma odmienny charakter. Dziewczęta sporadycznie angażowane do prac niebezpiecznych mają najwyższe wskaźniki rozwoju, a angażowane często – nieco niższe (poz. 5). Ponadto dziewczęta bardzo obciążone pracami rolnymi są znacznie niższego wzrostu niż pozostałe (poz. 5, 10). Stwierdzone zależności sugerują, że większe obciążanie dziewcząt pracami ciężkimi, niebezpiecznymi lub zagrażającymi zdrowiu może negatywnie wpływać na ich rozwój fizyczny.

Z danych uzyskanych w badaniach własnych wynika, że większość wskaźników stopnia obciążenia dzieci pracami na rzecz rodziny nie ma związku z ich samooceną stanu zdrowia (poz. 1). Związek taki stwierdzono jedynie w odniesieniu do czasu prac wykonywanych na rzecz rodziny. Wzrost średniego czasu pracy do 3 godzin w skali jednego dnia współwystępuje z gorszą oceną stanu własnego zdrowia. Bardziej dokładnych danych mówiących o wpływie pracy dziecka na jego zdrowie dostarczają analizy związku pomiędzy stopniem obciążenia dziecka pracami w konkretnym dniu a odczuwaniem dolegliwości w tym dniu (przeprowadzone analizy były możliwe dzięki zastosowaniu dzienników zajęć dziecka). Częstość odczuwania dolegliwości psychofizycznych okazała się być istotnie związana ze stopniem obciążenia dzieci pracami rolnymi (badania w latach 1997-1998). Dolegliwości tego typu w najmniejszym stopniu odczuwane są przez dzieci niewykonyjące prac rolnych (poz. 5, 1). W grupie dzieci angażowanych do cięższych prac rolnych wzrasta częstotliwość odczuwania różnych dolegliwości. Im większe obciążenie pracami, tym częściej dzieci zgłaszają takie dolegliwościami jak: ból rąk, ból nóg, duże zmęczenie, ból pleców i zniechęcenie (poz. 5, 1).

Badania prowadzone w latach 2007-2008 ujawniły ponadto związek pomiędzy czasem wykonywania prac na rzecz rodziny a liczbą dni, w których dzieci odczuwały dolegliwości psychosomatyczne (poz. 2). Czas poświęcany przez respondentów na prace domowe ma istotny związek z liczbą dni, w których dziecko odczuwało takie dolegliwości jak: ból rąk, nóg, pleców, głowy oraz poczuciem dużego zmęczenia. Im dłuższy czas wykonywania prac domowych tym większa liczba dni, w których były odczuwane dolegliwości. Z kolei czas wykonywania prac rolnych miał istotny związek z pojawieniem się bólu rąk i nóg. Im więcej czasu dziecko poświęcało na prace rolne, tym więcej było dni, w których pojawiały się dolegliwości (poz.2).

Nieumiejętne angażowanie dzieci do prac powoduje u nich również cierpienia emocjonalne (psychiczne). Są one szczególnie częste w rodzinach o zaburzonych relacjach. Powierzanie prac domowych lub rolnych w rodzinach tego typu (brak dobrej komunikacji z ojcem, z matką, brak więzi między członkami rodziny, sztywność lub chaos relacji w rodzinie) współwystępuje z doświadczaniem przez dziecko przykrych stanów emocjonalnych takich jak: niezadowolenie, poczucie nieszczęścia, uczucie przykrości, poczucie, że należałoby się zająć nauką a nie pracą (poz. 6).

Inną ważną kwestią podejmowaną w prezentowanych publikacjach jest związek wykonywanych przez dzieci prac w gospodarstwie domowym lub rolnym z procesem ich edukacji (poz. 4, 1). Wśród dzieci ze środowisk wiejskich Lubelszczyzny nie stwierdzono przypadku porzucenia nauki szkolnej z powodu konieczności pracy w gospodarstwie. Jednak opuszczanie niektórych zajęć szkolnych z tego powodu zdarzało się co trzeciej badanej osobie. Ponadto stwierdzono istotną zależność pomiędzy stopniem obciążenia dzieci pracami w gospodarstwie rolnym a ich wynikami w nauce - im większe obciążenie, tym niższa średnia ocen (poz. 4).

Ewidentnie negatywne konsekwencje dla zdrowia dziecka związane są z wypadkami, którym ulegają dzieci pomagając rodzicom przy pracach rolnych. Z danych KRUS wynika, że każdego roku około 1400 dzieci do 15 roku życia ulega wypadkom przy pracach w gospodarstwie rolnym⁸. Większość tych zdarzeń powoduje stały uszczerbek na zdrowiu dziecka, a niektóre – śmierć dziecka. Badania przeprowadzone przeze mnie pod koniec lat 90. wykazały, że co szóste (ok. 16%) badane dziecko ze środowisk wiejskich Lubelszczyzny uległo wypadkowi w trakcie prac wykonywanych na rzecz rodziny, a co dwudzieste uległo zatruciu środkami chemicznym (poz. 1, 10). Większość tych zdarzeń miała miejsce podczas prac rolnych. Z wypadkami dzieci istotny związek ma duży zakres obowiązków w gospodarstwie rolnym. Wypadkom częściej ulegają dzieci mające stałe obowiązki w gospodarstwie oraz częściej wykonujące prace niebezpieczne czy też szkodliwe dla zdrowia. W badaniach przeprowadzonych 11 lat później (2008 r.) stwierdziłem istotne zmniejszenie się liczby wypadków wśród dzieci w czasie prac wykonywanych na rzecz rodziny (uległo im ok. 7% ogółu badanych dzieci) (poz. 2).

Podjąłem również próbę oceny odległych skutków wykonywania w dzieciństwie prac na rzecz rodzinnego gospodarstwa. Ustalenie odległych konsekwencji jest bardzo trudne i wymagałoby prowadzenia wieloletnich badań podłużnych w tej samej próbie respondentów. Duży koszt takich badań skłonił mnie do wyboru innej metodologii, a mianowicie przeprowadzenia badań retrospekcyjnych w grupie osób dorosłych pochodzących z rodzin rolniczych, które w dzieciństwie pomagały rodzicom w pracach domowych i rolnych (poz. 7, 8, 12). Większość tych osób ocenia, że praca w dzieciństwie nie miała znaczenia dla ich zdrowia, ale stosunkowo duża część (około 1/3 badanych) podaje, że doświadczała zarówno pozytywnych, jak i negatywnych konsekwencji (poz. 7, 8). Pozytywnym skutkiem pracy w dzieciństwie była, w opinii badanych, poprawa ogólnego stanu zdrowia, lepszy rozwój

---

⁸ Wypadki przy pracy i choroby zawodowe rolników oraz działania prewencyjne KRUS w 2003 roku (2004). Warszawa: KRUS.

fizyczny, większa wytrzymałość, odporność, kondycja oraz ukształtowanie pozytywnych cech charakteru. Negatywne konsekwencje pracy dotyczyły głównie zwyrodnień kręgosłupa, chorób stawów, bólów mięśni, alergii, nadciśnienia, zapalenia żył, chorób serca oraz urazów powypadkowych. Urazy powypadkowe spowodowały stały uszczerbek na zdrowiu u 7,4% badanych osób.

Wieloczynnikowa analiza (analiza regresji logistycznej) wykazała, że negatywny wpływ pracy wykonywanej w dzieciństwie na aktualny stan zdrowia istotnie częściej był doświadczany przez osoby, które w dzieciństwie były bardziej obciążone pracami rolnymi: bardzo często lub często wykonywały prace ponad możliwości fizyczne dziecka oraz wykonywały prace na równi z osobami dorosłymi (poz. 7). Zatem, prawdopodobieństwo wystąpienia u osoby dorosłej negatywnej oceny wpływu pracy w dzieciństwie na zdrowie wzrasta wraz ze wzrostem obciążenia pracami rolnymi w dzieciństwie. Osoby, które w dzieciństwie były obciążone pracą w bardzo małym stopniu, znacznie rzadziej dostrzegają jakikolwiek wpływ tej pracy na ich zdrowie. Można zatem przyjąć, że tylko w przypadku stosunkowo dużego obciążenia pracami rolnymi w dzieciństwie osoby dorosłe stwierdzają wpływ tej pracy na stan ich zdrowia. W przypadku małego obciążenia pracami rolnymi, osoby dorosłe nie stwierdzają wpływu tej pracy na stan ich zdrowia (poz. 8). W kontekście tych rezultatów można by zgodzić się z poglądem, że izolowanie dzieci od prac na rzecz rodziny może wręcz pozbawiać je możliwości wszechstronnego rozwoju⁹. Jednocześnie należy jednak pamiętać, że zbyt duże obciążenie dzieci pracą wiąże się z występowaniem negatywnych konsekwencji zdrowotnych.

Zagrożenia ze strony prac rolnych w ocenie dzieci i dorosłych

Mimo, że praca w rolnictwie jest niebezpieczna, związana z różnorodnymi zagrożeniami (fizyczne, chemiczne, biologiczne, atmosferyczne), to duża część dzieci z rodzin rolniczych tych zagrożeń nie dostrzega. Przeprowadzone przeze mnie badania wśród dzieci w wieku 12-13 lat wykazują, że tylko połowa spośród nich dostrzega, że wykonywanie prac w rodzinnym gospodarstwie rolnym stwarza jakiegokolwiek zagrożenia dla ich zdrowia lub życia (poz. 9). Pozostałe dzieci uważają, że wykonywanie przez nie prac rolnych nie stwarza żadnych zagrożeń, lub też nie mają zdania na ten temat. Dzieci dostrzegające zagrożenia występujące w trakcie wykonywania prac rolnych wskazywały przede wszystkim na niebezpieczeństwo doznania wypadku i jego konsekwencji takich jak: skaleczenia, złamania, amputacje kończyn, a nawet kalectwo czy utrata życia (poz. 9).

Oceniono również bezpieczeństwo dzieci przy wykonywaniu poszczególnych czynności związanych z prowadzeniem rodzinnego gospodarstwa. Oceny dokonano na podstawie opinii dzieci wykonujących te prace oraz opinii ekspertów – specjalistów z zakresu bezpieczeństwa pracy w rolnictwie. W opinii dzieci, większość ocenianych prac rolnych jest postrzegana jako prace raczej niebezpieczne (poz. 9, 11). Najbardziej niebezpieczne, w ocenie badanych dzieci, są takie prace jak: cięcie drewna piłą łańcuchową, stosowanie chemicznych

---

⁹ Cęcelek G. Przedmiot zainteresowań i problematyka pedagogiki pracy. W: *Psychospołeczne i pedagogiczne uwarunkowania pracy*. Czapka M. (red.). Wyższa Szkoła Ekonomii i Administracji w Bytomiu. Bytom 2005, s. 77- 98.

środków ochrony roślin oraz koszenie kosiarką ciągnikową. Do czynności raczej niebezpiecznych badane dzieci zaliczają: palenie liści i wypalanie traw, kopanie ziemniaków kombajnem, cięcie słomy w sieczkarni, naprawę maszyn rolniczych, rąbanie drewna, rozsiewanie nawozów sztucznych, sadzenie ziemniaków sadzarką oraz uprawę gleby narzędziami ciągnikowymi. Niepokojące jest to, że większość dzieci nie dostrzega zagrożeń związanych z wykonywaniem takich prac jak: noszenie ciężkich przedmiotów, kierowanie ciągnikiem czy ubój zwierząt (**poz. 9**).

Jeżeli chodzi o opinie ekspertów, to są oni zgodni co do tego, że większość prac domowych to prace przy wykonywaniu których dziecko jest zupełnie bezpieczne lub w bardzo małym stopniu narażone na niebezpieczeństwa (**Poz. 1**). Także niektóre prace rolne zostały przez ekspertów ocenione jako w małym lub bardzo małym stopniu zagrażające zdrowiu dziecka. Są to prace w ogrodzie, obrządek małych zwierząt oraz porządki w obejściu. Pozostałe prace rolne eksperci uznali za zagrażające zdrowiu dziecka w stopniu przeciętnym lub dużym. Biorąc pod uwagę oceny dzieci i ekspertów stwierdziłem, że narażenie dzieci na czynniki szkodliwe przy wykonywaniu prac rolnych w okresie prowadzenia przez nie dzienniczka zajęć (56 dni w różnych porach roku) w przypadku ponad ¼ badanych dzieci było duże, natomiast w przypadku prawie ¼ badanych dzieci narażenie to było bardzo duże. Wartość wskaźnika narażenia dzieci na szkodliwe oddziaływanie prac była dwukrotnie wyższa w przypadku prac rolnych w porównaniu z pracami domowymi.

O subiektywnej ocenie zagrożeń w czasie wykonywania prac rolnych świadczą również wypowiedzi dzieci wiejskich oraz osób dorosłych pochodzących z rodzin rolniczych na temat ich doświadczeń (emocji) związanych z wykonywaniem tych prac (**poz. 11, 12**). Ciekawe jest to, że większość badanych dzieci (około 90%) wykonując te prace odczuwała pozytywne emocje. Osoby dorosłe, wspominając swój udział w pracach rolnych w dzieciństwie także podawały, że doświadczają emocji pozytywnych (**poz. 12**). Jednakże znacząca część badanych osób (około 50%) doświadczała równocześnie emocji negatywnych. Prawie połowa badanych dzieci (46,8%) w czasie wykonywania prac rolnych odczuwała strach przed wypadkiem, a ponad 1/3 (38,0%) odczuwała również strach przed chorobą. Część dzieci tych negatywnych uczuć doświadczała często (strach przed wypadkiem - 8,6% ogółu; strach przed chorobą - 3,5% ogółu) (**poz. 11**).

Opinie na temat zagrożeń dla zdrowia i życia w czasie wykonywania prac rolnych są podobne w grupach dzieci młodszych i starszych, ale istotnie zróżnicowane w zależności od płci dziecka. Dziewczęta częściej niż chłopcy prace rolne oceniają jako niebezpieczne, a także istotnie częściej niż chłopcy dostrzegają różne zagrożenia związane z wykonywaniem konkretnych czynności w gospodarstwie rolnym. Ocena zagrożeń przy pracach rolnych jest związana również z czasem, który dziecko przeznaczają na pomoc rodzicom w pracach rolnych: dzieci poświęcające na prace rolne mało czasu postrzegają je jako bardziej niebezpieczne niż dzieci poświęcające na te prace dużo czasu (**poz. 9**). Wyjaśnienia tej zależności można by upatrywać w prawidłowości, zgodnie z którą sytuacje nieznanne lub mało znane wywołują większe poczucie lęku i zagrożenia niż rzeczywistość dobrze znana. Dłuższy czas przeznaczany przez dziecko na prace rolne poszerza zakres jego doświadczeń i wiedzę na temat sposobu wykonywania tych prac, zwiększa umiejętności wykonywania

poszczególnych czynności oraz powoduje nabywanie pewności siebie i doświadczenia. Tak zdobyte kompetencje są z pewnością cenne z punktu widzenia efektywności pracy, zadowolenia z udziału w pracach rodzinnego gospodarstwa, ale jednocześnie mogą prowadzić do niedoceniań i lekceważenia zagrożeń, co w konsekwencji sprzyja podejmowaniu zachowań ryzykownych, niebezpiecznych, przekraczających możliwości dziecka. Takie zachowania często kończą się wypadkami. W tym kontekście za szczególnie ważne należy uznać propagowanie wiedzy o zagrożeniach związanych z funkcjonowaniem dziecka w zagrodzie rolniczej oraz zasad bezpiecznego wykonywania prac w rodzinnym gospodarstwie.

Podsumowanie

Wydaje się, że przedstawiony cykl publikacji znacząco poszerza zakres wiedzy na temat zjawiska pracy dzieci wiejskich w rodzinnych gospodarstwach na przełomie XX i XXI w. W niektórych aspektach (np. uwarunkowania pracy, odległe konsekwencje pracy) dostarcza nowych treści, wypełniając lukę w tego typu analizach na gruncie badań socjologicznych w Polsce. Określa kierunki zmian tego zjawiska, wskazuje na konsekwencje angażowania dzieci do prac w rodzinie, zwłaszcza do prac rolnych, oraz na złożoność czynników warunkujących stopień obciążenia dzieci pracą. Problematyka przedstawiona w omówionym cyklu publikacji znalazła uznanie w literaturze światowej - cztery publikacje z tego cyklu znalazły się w bazie cytowań Web of science. Wpisuje się ona także w istniejący na świecie silny nurt zainteresowań badaczy i teoretyków zjawiskiem pracy dzieci.

Ponadto wyniki przeprowadzonych przeze mnie badań (prezentowane w tych publikacjach) dostarczyły podstaw do opracowania projektów aplikacyjnych. W ich efekcie opracowano programy popularyzujące zasady bezpiecznego funkcjonowania dziecka w rodzinach wiejskich. Dwa spośród tych programów to przygotowane pod moim kierunkiem programy edukacyjne skierowane do dzieci i ich rodziców, przeznaczone do realizacji w szkołach wiejskich. Programy te zawierają materiały pomocnicze dla nauczycieli w formie gotowych scenariuszy zajęć. Ponadto przeprowadzone przeze mnie badania wykorzystano do opracowania wykazu prac rolnych, których nie powinny wykonywać dzieci do 15 roku życia¹⁰ (jestem współautorem tego wykazu).

Stwierdzone kierunki przemian analizowanego zjawiska pozwalają również na stawianie hipotez dotyczących pracy dzieci wiejskich w przyszłości. Należy przypuszczać, że skala angażowania dzieci do prac w gospodarstwie domowym utrzyma się na podobnym poziomie, pełniąc w większym zakresie funkcję socjalizacyjną niż gospodarczą. Jednocześnie skala zjawiska angażowania dzieci do prac rolnych może ulegać dalszemu ograniczaniu. Podstawową przesłanką ku takim prognozom jest spadek liczby gospodarstw rolnych i zmiana ich struktury obszarowej¹¹. Mimo, że Polska jest krajem UE o najwyższy wskaźniku ludności związanej z rolnictwem (14,8% - w roku 2010), to jednak wskaźnik ten systematycznie zmniejsza się¹². Zmniejsza się też liczba rodzin związanych z rolnictwem i liczba dzieci

---

¹⁰ *Szczególnie niebezpieczne prace i czynności, których nie należy powierzać dzieciom do 15 lat w gospodarstwie rolnym*. Opracowanie przygotowane na zlecenie Państwowej Inspekcji Pracy. Upowszechnione wśród rodzin rolniczych przez KRUS.

¹¹ *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2013*. GUS. Warszawa 2013, s. 103.

¹² *Rocznik Statystyczny 2012*. GUS Warszawa 2012, s.303.

pochodzących z tych rodzin. Przypuszcza się, że kierunek tych zmian będzie się utrzymywał. Modernizacja rolnictwa i wzrost liczby gospodarstw towarowych produkujących żywność na rynek powodują zmniejszenie zapotrzebowania na siłę roboczą (pracownika fizycznego), a jednocześnie wzrost zapotrzebowania na operatorów skomplikowanych maszyn. Z tymi przemianami powinno wiązać się dalsze ograniczanie czasu przeznaczanego przez dzieci na wykonywanie prac rolnych, jednakże równocześnie można spodziewać się wzrostu odsetka dzieci angażowanych do prac z wykorzystaniem specjalistycznego sprzętu, a więc odsetka dzieci wykonujących prace, z którymi wiążą się bardzo duże zagrożenia.

Mimo, że zmniejsza się liczba dzieci, które lubią wykonywać prace rolne, to jednak ciągle jest ona stosunkowo duża. Badania przeprowadzone w szkołach o profilu rolniczym wskazują ponadto, że w ostatnich latach wzrasta wśród młodzieży zainteresowanie zawodem rolnika i przejęciem gospodarstwa po rodzicach¹³. Oznacza to, że część dzieci rolników planuje wybrać zawód swoich rodziców, a okres dzieciństwa może stanowić dla nich okazję do poznawania jego specyfiki i przygotowania się do podjęcia ostatecznej decyzji. Wydaje się zatem, że jak długo będą istniały rodzinne gospodarstwa rolne, tak długo będzie również występować zjawisko udziału dzieci w pracach tego gospodarstwa. Konieczne zatem wydaje się monitorowanie sytuacji dzieci w tych rodzinach i podejmowanie działań mających na celu zapobieganie negatywnym konsekwencjom wykonywania tych prac oraz promowanie zasad bezpiecznego udziału w pracach rodzinnego gospodarstwa.

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowych

a. Ogólna charakterystyka

Oprócz prac, które przedstawiłem jako osiągnięcie naukowe, o którym mowa w art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytułach naukowych i tytule w zakresie sztuki, w okresie po uzyskaniu stopnia doktora opublikowałem 18 artykułów w recenzowanych czasopismach, w tym 2 znajdujące się na liście JCR, 15 artykułów w czasopismach z listy B MNiSW oraz 1 artykuł spoza listy JCR, ERIH lub listy B MNiSW. Opublikowałem również 22 rozdziały w pracach zbiorowych, w tym 4 w językach obcych i 5 monografii. Ponadto jestem redaktorem 4 monografii wieloautorskich. Jestem również autorem lub redaktorem 21 prac o charakterze edukacyjnym (skrypty, programy edukacyjne, prace popularnonaukowe) (spis prac w załączniku nr 3). Większość opublikowanych przeze mnie prac naukowych to prace oryginalne, przygotowane na podstawie badań własnych. Sześć spośród tych prac zostało opublikowanych w języku obcym (4 w angielskim, 1 w niemieckim i 1 w rosyjskim).

Tematyka opublikowanych prac koncentruje się wokół sześciu zagadnień: 1) zjawisko pracy dzieci wiejskich, 2) inne niż praca aspekty sytuacji dzieci wiejskich, 3) postawy ludności wiejskiej wobec zdrowia, 4) postawy wobec regionu zamieszkania, 5) sytuacja rodzin niepełnych, 6) promocja zdrowia i wychowanie zdrowotne.

---

¹³ Bujak F. *Postawy młodzieży średnich szkół rolniczych wobec zagrożeń zdrowia i życia w rolnictwie*. IMW. Lublin 2009, s.24.

Wieloaspektowe ujęcie zjawiska pracy zawierają dwie monografie, których jestem współautorem: „Obciążenie pracą dzieci z rodzin rolniczych” (Lachowski, Bujak, Zagórski 1998) oraz „Obciążenie pracą dzieci z rodzin rolniczych. Zmiany w ostatnim dziesięcioleciu” (Lachowski, Zagórski 2010). Obie publikacje zostały przygotowane w odstępie 12 lat, na podstawie badań przeprowadzonych na tym samym terenie przy wykorzystaniu identycznych narzędzi. Wyniki przedstawione w tych publikacjach pozwoliły scharakteryzować kierunki przemian zjawiska angażowania dzieci do prac w rodzinnych gospodarstwach.

Inna grupa moich publikacji dotyczy różnych aspektów pracy dzieci. Skalę zjawiska angażowania dzieci do prac w gospodarstwie domowym lub rolnym przedstawiono w pięciu publikacjach. W dwóch publikacjach podjęto próbę oceny stopnia obciążenia dzieci pracą na rzecz rodziny. Ważnym obszarem moich zainteresowań jest także analizowanie zależności pomiędzy stopniem obciążenia dziecka pracą a stanem jego zdrowia i rozwoju. Te zagadnienia są analizowane w sześciu artykułach (jeden w języku obcym) oraz w jednej monografii pt. „Praca dzieci wiejskich a ich rozwój i stan zdrowia” (Lachowski 1999).

Duża część moich publikacji dotyczy bezpieczeństwa dzieci angażowanych do prac w rodzinnym gospodarstwie. W ramach tej problematyki wyróżnić można dwie grupy prac: 1) dotyczące oceny bezpieczeństwa i zagrożeń w związku z wykonywaniem przez dzieci prac rolnych, 2) analizujące zjawisko wypadkowości wśród dzieci pomagających rodzicom w pracach gospodarstwa. W pierwszej grupie publikacji, trzy spośród nich poświęcono charakterystyce zagrożeń dla zdrowia i życia dzieci na podstawie ich własnych ocen. Przedstawione wyniki badań pozwoliły określić stan wiedzy na temat zagrożeń oraz poziom ich uświadomienia wśród dzieci. Wnioski z tych badań zostały wykorzystane do prac aplikacyjnych. Należy jednocześnie podkreślić, że opracowania na ten temat zostały przygotowane na podstawie badań w dwóch województwach (lubelskim i kujawsko-pomorskim), co pozwalało porównać świadomość zagrożeń w obu regionach kraju. Druga grupa publikacji (6 artykułów), podejmująca problematykę bezpieczeństwa dziecka, poświęcona jest charakterystyce zjawiska wypadkowości wśród dzieci pomagających rodzicom przy pracach w gospodarstwie. Cykl trzech artykułów pod wspólnym tytułem „Wypadki dzieci podczas prac rolnych” opisuje wszystkie wypadki dzieci w wieku do 15 lat, które zdarzyły się w czasie wykonywania prac rolnych w ciągu jednego roku. Wypadki te zostały zgłoszone do KRUS. Dwie inne publikacje ukazują czynniki zagrożenia wypadkami oraz sposoby ich likwidacji, a jedna - charakteryzuje zjawisko wypadkowości wśród dzieci w skali całego kraju.

Przedmiotem moich zainteresowań są również inne niż praca aspekty sytuacji dzieci wiejskich. Na podstawie badań przeprowadzonych na terenach po byłych Państwowych Gospodarstwach Rolnych scharakteryzowałem sytuację dzieci pochodzących z rodzin dotkniętych bezrobociem. Zwracam szczególną uwagę na warunki materialno-bytowe oraz stan zdrowia tych dzieci, porównując ich sytuację z sytuacją dzieci, których rodzice posiadają pracę.

Za interesujący obszar moich zainteresowań uważam badania postaw mieszkańców wsi wobec zdrowia (7 publikacji, w tym jedna w języku obcym). Dwie publikacje są

związane z sytuacją dzieci wiejskich, ponieważ dotyczą postaw rodziców wobec zdrowia i bezpieczeństwa ich dzieci. Jedną z nich to monografia pt. „Postawy rodziców wobec angażowania dzieci do prac we własnym gospodarstwie rolnym”, której jestem współautorem (Lachowski, Bujak, Zagórski, Lachowska 2002). W pracy tej podjęto próbę oceny postaw rodziców w kontekście bezpieczeństwa i troski o prawidłowy rozwój ich dzieci. W ramach tej problematyki mieszczą się również publikacje na temat postaw dzieci i młodzieży wiejskiej wobec zdrowia, wobec bezpieczeństwa pracy w rolnictwie, a także zagrożeń związanych z pracą i zamieszkaniem na wsi.

Trzy inne publikacje mieszczące się w obszarze moich zainteresowań dotyczą sytuacji rodzin niepełnych oraz postaw ludności wobec własnego regionu zamieszkania. Pierwsza publikacja jest kontynuacją moich zainteresowań naukowych z okresu przygotowywania pracy magisterskiej i rozprawy doktorskiej, w ramach których analizowałem procesy socjalizacji w rodzinach ojców i matek samotnie wychowujących dzieci, również w aspekcie zaangażowania dzieci w funkcjonowanie gospodarstwa domowego. Dwie pozostałe prace, będące wynikiem udziału w realizacji grantu KBN pt. „Kapitał ludzki czynnikiem rozwoju Euroregionu Bug”, mieszczą się w obszarze moich zainteresowań dotyczących postaw wobec zdrowia, a poświęcone są omówieniu świadomości ekologicznej mieszkańców Makroregionu Bug.

Charakter aplikacyjny mają publikacje na temat edukacji zdrowotnej i promocji zdrowia (27 pozycji). W tej grupie prac znajdują się opracowania teoretyczno-koncepcyjne (6 pozycji), w których przedstawiam ideę promocji zdrowia i na tej podstawie formułuję postulaty dotyczące wdrażania tej idei do działań na rzecz bezpieczeństwa ludności rolniczej, w tym dzieci z rodzin wiejskich. Drugą grupę publikacji (21 pozycji) stanowią opracowania popularnonaukowe i edukacyjne. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują dwa programy edukacyjne przygotowane dla wiejskich szkół podstawowych, a dotyczące bezpieczeństwa dzieci wiejskich oraz program popularyzacji wiedzy z zakresu bezpieczeństwa i ergonomii skierowany do rolników indywidualnych i ich rodzin (wydane w formie broszur). Programy przeznaczone dla szkół wiejskich przewidują zajęcia dotyczące promowania bezpiecznych zachowań zarówno wśród dzieci, jak i ich rodziców. Ponadto do obydwu programów edukacyjnych zostały przygotowane pod moją redakcją materiały pomocnicze dla nauczycieli szkół wiejskich realizujących te programy. Materiały są wydane w formie dwóch podręczników i zawierają gotowe scenariusze zajęć z uczniami szkół wiejskich i ich rodzicami. W obu podręcznikach jestem autorem 13 scenariuszy zajęć.

b. Publikacje oprócz wskazanych jako osiągnięcie naukowe, o których mowa w art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytułach naukowych i tytule w zakresie sztuki

Tę grupę prac stanowi 48 publikacji autorskich (artykuły, rozdziały, monografie) oraz 4 monografie, będące pracami zbiorowymi, których jestem redaktorem lub współredaktorem. Wśród prac autorskich opublikowałem 18 artykułów w recenzowanych czasopiśmie, w tym 2 z listy JCR, 22 rozdziały w pracach zbiorowych, w tym 4 w językach obcych, 5 monografii.

c. Wykonywanie ekspertyz lub opracowań na zamówienie organów władzy publicznej

Brałem udział w przygotowaniu ośmiu ekspertyz lub opracowań na zamówienie organów władzy publicznej. W przypadku czterech spośród nich pełniłem funkcję kierownika (załącznik 3, cz. II C), natomiast w przypadku czterech ekspertyz byłem współwykonawcą (załącznik 3, cz. III.M). W ramach tych ekspertyz i opracowań przygotowano materiały dotyczące zasad bezpieczeństwa ludności wiejskiej związanego z pracą w rolnictwie, w tym głównie zasad bezpiecznego funkcjonowania dzieci i młodzieży w rodzinach rolniczych. Prace wykonano w ramach Strategicznego Programu Rządowego SPR-1 w latach 1998-2000 (5 opracowań). Zleceniodawcami pozostałych trzech ekspertyz były następujące instytucje: Państwowa Inspekcja Pracy (rok 1998), Ministerstwo Zdrowia (rok 2002), Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (rok 2008).

d. Dorobek publikacyjny

Po uzyskaniu stopnia doktora opublikowałem łącznie 60 prac naukowych, w tym 6 monografii oraz zredagowałem lub współredagowałem 4 prace zbiorowe. Opublikowałem również 21 prac popularnonaukowych lub edukacyjnych. Łączna punktacja IF wyniosła 5,241 pkt., natomiast łączna punktacja KBN/MNiSW (bez rozdziałów w pracach zbiorowych i monografiach) wyniosła 211 pkt.

e. Cytacje w Web of science

Pięć moich prac znalazło się w bazie cytowań Web of science jako prace cytowane przez innych autorów. Wskaźnik średniej liczby cytowań wyniósł 1,14, natomiast wskaźnik h-indeks jest równy 2.

f. Realizacja projektów badawczych

Po uzyskaniu stopnia doktora wziąłem udział w realizacji 23 projektów badawczych (załącznik nr 3 cz. II G). W 14 projektach byłem ich autorem i kierownikiem. W realizacji pozostałych (9 projektów) brałem udział jako wykonawca. Środki finansowe na prowadzone prace badawcze pochodziły z różnych źródeł. Sześć zrealizowanych projektów to granty finansowane przez KBN lub Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Trzy spośród nich zrealizowałem jako ich autor i kierownik, a trzy pozostałe - jako wykonawca. Trzy kolejne projekty o charakterze badawczo-wdrożeniowym zostały zrealizowane na zlecenie rządu, ministerstw i innych urzędów centralnych i sfinansowane przez te instytucje. Dwa spośród nich realizowałem jako kierownik, jeden – jako wykonawca. Pozostałe, zrealizowane przeze mnie projekty badawcze (14 projektów) zostały sfinansowane ze środków przeznaczonych na działalność statutową Instytutu Medycyny Wsi – w przypadku 9 z nich pełniłem funkcję kierownika, a w przypadku 5 – funkcję wykonawcy.

Problematyka większości zrealizowanych projektów badawczych (w sumie 15) koncentruje się wokół sytuacji dzieci i młodzieży wiejskiej, w tym głównie dotyczy angażowania ich do prac w rodzinnym gospodarstwie domowym i rolnym (3 granty, 2 projekty na zlecenie ministerstw, 7 projektów w ramach działalności statutowej IMW). Część

zrealizowanych tematów dotyczących sytuacji dzieci wiejskich związana jest z oceną stylu ich życia oraz oceną sytuacji dzieci z rodzin wiejskich dotkniętych bezrobociem (3 projekty). Prawie wszystkie tematy związane z sytuacją dzieci wiejskich zrealizowałem jako ich kierownik (tylko jeden – jako wykonawca). Problematyka pozostałych zrealizowanych tematów (w których pełniłem funkcję wykonawcy) dotyczyła postaw młodzieży wobec pracy w rolnictwie i życia na wsi (5 projektów) oraz profilaktyki chorób związanych z pracą w rolnictwie (4 projekty).

g. Konferencje

W okresie po uzyskaniu stopnia doktora wzięłem czynny udział w 56 konferencjach, głosząc referaty w trakcie ich obrad. Referaty prezentowałem na 15 naukowych konferencjach międzynarodowych oraz na 41 konferencjach krajowych, w tym 20 referatów na konferencjach naukowych, 15 - na naukowo-szkoleniowych i 6 referatów na konferencjach szkoleniowych.

h. Uczestnictwo w programach europejskich oraz innych programach międzynarodowych i krajowych

Uczestniczyłem w 2 programach finansowanym ze środków Unii Europejskiej: *Bezpieczeństwo i higiena pracy jako czynnik zapobiegania utracie pracy oraz izolacji społecznej* oraz *Etiologia metod zapobiegania i leczenia chorób zawodowych związanych z pracą w rolnictwie dla pracujących osób dorosłych*, realizowanych w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego Priorytet 2. The European Social Fund (ESF) (załącznik nr 3 cz. III A).

i. Udział w komitetach organizacyjnych międzynarodowych i krajowych konferencji naukowych

Uczestniczyłem w komitetach organizacyjnych trzech konferencji, w tym dwóch międzynarodowych i jednej krajowej (załącznik nr 3 cz. III C).

j. Kierowanie projektami realizowanymi we współpracy z naukowcami z innych ośrodków polskich i zagranicznych oraz we współpracy z przedsiębiorcami

Byłem kierownikiem projektu pt. *Ocena skuteczności oddziaływania programu „Zasady udziału dzieci w pracach rodzinnego gospodarstwa rolnego”, realizowanego w wiejskich szkołach podstawowych i gimnazjalnych województwa kujawsko-pomorskiego*. Projekt został zrealizowany w latach 2006-2007 we współpracy z Powiatową Stacją Sanitarno-Epidemiologiczną we Włocławku.

k. Udział w komitetach redakcyjnych i radach naukowych czasopism

Od roku 2011 jestem redaktorem działu „Socjologia zdrowia” w czasopiśmie *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*, które znajduje się na liście czasopism punktowanych MNiSW (4 pkt w 2013 r)

l. Członkostwo w organizacjach

Jestem członkiem Polskiego Towarzystwa Ergonomicznego Oddział Lubelski, a od dwóch kadencji Wiceprezesem Towarzystwa. Jestem też członkiem Polskiego Towarzystwa Medycyny Środowiskowej. W latach od 2003 do 2007 byłem członkiem International Society for the Prevention of Child Abuse and Neglect (ISPCAN). W latach 2004-2007 byłem członkiem Komisji Medycyny Wsi PAN, Oddział w Lublinie.

m. Działalność organizacyjna

Jestem wiceprezesem Polskiego Towarzystwa Ergonomicznego Oddział Lubelski. W latach 2009-2012 pełniłem funkcję Zastępcy Dyrektora Instytutu Socjologii UMCS. W latach 1998-2002 byłem członkiem Zespołu Programowego ds. Katolickich Uniwersytetów Ludowych przy Kurii Archidiecezji Lubelskiej. Jestem członkiem Rady Naukowej Instytutu Medycyny Wsi (od 2007 roku).

n. Udział w zespołach eksperckich

W latach 2004-2009 byłem członkiem Opiniodawczo-Doradczej Rady Naukowej przy Rzeczniku Praw Dziecka. Na cyklicznych posiedzeniach Rady przedstawiałem ekspertyzy dotyczące sytuacji dzieci wiejskich oraz możliwości podejmowania działań wpływających na zwiększenie bezpieczeństwa dzieci z tych środowisk.

W latach 2006-2007 brałem udział w programie WHO Collaborating Centre for Environmental Health Impact Assessment & Training in Eenvironmental Health.

o. Dydaktyka

W ramach zatrudnienia w Instytucie Socjologii UMCS oraz w na Wydziale Nauk Społecznych Filii KUL w Stalowej Woli prowadziłem lub nadal prowadzę zajęcia dydaktyczne z następujących przedmiotów: socjologia rodziny, socjologia zdrowia i choroby, promocja zdrowia, przemiany rodziny, pomoc rodzinie w kryzysie, rodzina dysfunkcyjna, dziecko – społeczne uwarunkowania rozwoju, zaawansowane techniki komputerowej analizy danych. Ponadto prowadziłem seminaria magisterskie, licencjackie oraz dyplomowe (studia podyplomowe). W sumie wypromowałem 122 prace, w tym 81 prac licencjackich, 10 dyplomowych w ramach studiów podyplomowych oraz 31 prac magisterskich (załącznik nr 3 Cz. III_I).

Od roku 2010 jestem opiekunem studentów socjologii i studentów zdrowia publicznego, którzy odbywają praktyki w Zakładzie Zdrowia Publicznego Instytutu Medycyny Wsi w Lublinie.

p. Staże w zagranicznych i krajowych ośrodkach naukowych lub akademickich

Po uzyskaniu stopnia doktora odbyłem staż w Uniwersytecie Ludowym w Oeringhausen, w Niemczech (1996), w ramach którego wziąłem udział w szkoleniu na temat przeciwdziałania i leczenia uzależnień.

q. Recenzowanie publikacji w czasopismach międzynarodowych i krajowych

Jestem recenzentem manuskryptów w następujących punktowanych czasopismach: Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu (MNiSW – 4 pkt.) oraz Annals of Agricultural and Environmental Medicine, (IF=3,06; MNiSW=30 pkt.).

r. Nagrody i wyróżnienia

Otrzymałem dwie nagrody w Ogólnopolskim Konkursie Poprawy Warunków Pracy oraz Nagrodę Specjalną Prezesa KRUS za opracowania o charakterze dydaktycznym (programy edukacyjne oraz materiały do realizacji programów) (załącznik nr 3 Cz. II. H).

s. Działalność popularyzatorska

Brałem udział w trzech edycjach Lubelskiego Festiwalu Nauki, prezentując warsztaty na temat „Pomoc dzieci w pracach rodzinnego gospodarstwa rolnego - zagrożeniem dla zdrowia czy szansą wszechstronnego rozwoju?”

W latach 1998-2002 współpracowałem w organizowaniu przez Archidiecezję Lubelską Katolickich Uniwersytetów Ludowych. W ramach tej inicjatywy prowadziłem także wykłady z zakresu bhp w rolnictwie oraz bezpieczeństwa dzieci w zagrodzie rolniczej.

Opublikowałem 21 prac popularnonaukowych i edukacyjnych. Wśród nich znajdują się dwa programy edukacyjne przygotowane dla wiejskich szkół podstawowych dotyczące bezpieczeństwa dzieci wiejskich (załącznik nr 3 Cz. III Q).

Udzieliłem również kilku wywiadów dla telewizji, radia, czasopism (Polityka, Rzeczpospolita) na temat zagrożeń związanych z angażowaniem dzieci do prac rolnych.

Stanisław Łachowski